

Szociolingvisztika

SZOCIO-MÁV szótár

SIMON EMESE

Mottó:

„Szededig egy fél gyors” – avagy: mi félzavakból is...

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogyan befolyásolja a beszélő társadalmi helyzete a konkrét szituációhoz kötött nyelvhasználatot. Sajátos beszédhelyzetben – ahogyan a mottó is sugallja: egy vasúti jegypénztár előtt – elhangzó megnyilatkozásokat dolgoztam fel, s a következő kérdésekre kerestem a választ:

- Ki hogyan kér vonatjegyet?
- Jellemző-e rá a „normatív” mondat szerkesztés?
- Ha igen, az ettől való eltérés hiba, egyéni nyelvhasználat, illetve gyakorlatlanság eredménye?
- Hogyan deformálja a sajátos „vasúti nyelvhasználat” az ehhez alkalmazkodni próbáló utas mondat szerkesztését?
- Igaz-e ebben az esetben is, hogy „nyelvhasználatának módjával mindenki egész valóját fejezi ki”?

(Szendé Tamás: „A szó válsága” Gondolat Bp. 1979. 30.)

1990 októberében a szegedi nagyállomáson előre elkészített felmérő ívekre lejegyeztem 100 utazó megszólalását, majd megkérdeztem a lakóhelyüket, foglalkozásukat, életkorukat. (Érthető okok miatt – pénteki napon végeztem a felmérést, amikor sok egyetemista utazott haza hétvégére – az adatközlők túlnyomó része egyetemista.)

Mindezt összegezve a következőképpen csoportosítottam a megnyilatkozásokat:

ADATKÖZLŐK MEGOSZLÁSA								
NEM		KOR			LAKÓHELY		FOGLALKOZÁS	
SZERINT								
férfi (1)	nő (2)	jel	év	%	[V] város	[F] vidék		
42%	58%	A	0-10	0%	90%	10%	egyetemisták, (e) főiskolások (f)	50%
		B	10-15	1%			fizikai dolgozók	17%
		C	15-20	8%			szellemi dolgozók	13%
		D	20-30	58%			nyugdíjasok (ny)	10%
		E	30-40	16%			közép- és ált. iskolások (t)	10%
		F	40-50	9%				
		G	50-60	4%				
		H	60-70	4%				

A megnyilatkozások tartalma lényegileg azonos, ezért összehasonlíthatók a szerkesztettség, kifejezési eszközök, időtartam szempontjából. Az összehasonlításához feltételeztem egy olyan menetjegykérési formát, amely minden szükséges információt tartalmaz; ezt neveztem *teljes kérésnek*.

Mit értek szükséges információn:

1. A jegy típusa (teljes árú, kedvezményes)
2. A jegy mennyisége
3. A vonat típusa (személy-, gyors- vagy expresszvonal)
4. A vonat típusán belül:
 - a) első vagy másodosztály
 - b) dohányzó vagy nemdohányzó ülke
5. Célállomás

Feltételeztem olyan, információ szempontjából másodlagos elemeket is, amelyek az információkkal együtt alkotják a teljes kérést:

6. A kérés kifejezése (állítmány a mondatban: „kérek”; udvariassági formula: „legyen szíves”);
7. Köszönés

Tehát egy teljes kérés, melyet további vizsgálódásaim alapjának tekintettem, pl. így szól:

– *Jó napot (7), kérek (6) egy (2) teljes árú menetjegyet (1) személyvonat(ra) (3) másodosztályra (4) Budapestig (5).*

Csak az ettől eltérő igényt kell bejelenteni, az osztályra (4/a,b), illetve a jegy típusára (1) utalás el is maradhat; a másodosztály és a teljes árú menetjegy jelöletlensége által jelölt, amit a hosszú időn át kialakult vasúti gyakorlat és az adott szituáció tett egyértelművé.

Ezt a túl hosszú formát nem használjuk, ezért szabályosnak vagy normának sem tekinthető; inkább ideális forma. (Ehhez még vegyük hozzá a magyar mondat viszonylag szabad szórendjét is.) Ellenben az a tény, hogy az utasok között jól el lehet különíteni két típust: az egyiknek megszokott kérési formulája van, pl.:

– *Gyorsvonatra kérek Kispesztig egy 50%-ost. (2D e F)*

A másik ott rögtönöz:

– *Holnap reggel arra a gyors vagy expressz, ... na arra kérek Ajkáig egy gyorsot, Pestig személyt. (1F zenetanár V)*

– azt látszik igazolni, hogy vannak, akik szabályt követnek a mondat szerkesztésben; ez persze nem feltétlenül és kizárólag abból ered, hogy mennyire gyakorlott utazó az illető, ahogy az a későbbiekben kiderül.

Milyen eltérések tapasztalhatók a teljes kérésformához képest?

1. Fokozatos bontásban, a kevésbé erősen kötődő elemek közül a *köszönéssel* kezdem, ami elég ritka, és inkább a férfiakra jellemző. (A férfiak 9%-a, a nők 2%-a köszönt.)

2. Az állítmány jelenléte a mondatban (pl. kérek) és az udvariassági formulák alkalmazása (pl. „legyen szíves”, illetve „kérek szépen”) (76%) jóval gyakoribb, mint a hiányos szerkezetű mondatok (24%).

Néhány példa az állítmánnyal, illetve udvariassági formulával szerkesztett mondatok közül:

100 km-es teljes árú kérek. (1F hegesztő V); Kecskemétig kérek szépen a gyorsra egy diákot... köszönöm. (2D f V); Kétegyházig kérem szépen egy diákot. (2D e V); Az esti 6-órás gyorsra szeretnék kérni másodosztályt, és nem tudom, gyerekek félárú lehet venni? (2 E üzletvezető V); Vásárhelyig egészet legyen szíves. (1 F telepvezető V)

A hiányos szerkezetű kérésformák megszabadultak a teljes kérés lazán kötődő elemeitől, szavai nem állnak szoros grammatikai kapcsolatban egymással, sorrendjük szabadon felcserélhető. Például:

– *Bp., gyors, első osztály. (2 E ágazatvezető V)*

A szerkesztés redukciója a *Rimaszállás 20%-os* (1 H ny F) típusig fajulhat, bár ez a fajta „hiper-rövid” kérés nagyon ritka (5%).

Előfordult, hogy a hiányos, lényegretörő szerkesztés köszönéssel, állítmánnyal, illetve udvariassági formulával társult, pl.:

Csókolom, Kecskemét, gyors, félárú, másodosztály. (1 D ügyész V); Nagykőrös, félárú, gyors kérek szépen. (2 F tanár V)

A lakonikus, tömör, de grammatikailag szabályosan szerkesztett közlések főleg az egyetemisták, főiskolások szóhasználatára jellemzők, pl.:

Orosházáig kérek egy diákjegyet. (2 D e V); Gyulára kérnék egy diákot. (2 D f V)

A „bőbeszédűség” ezzel szemben nem köthető konkrét csoporthoz, az egyéni nyelvhasználatától függ, pl.:

A 13.50-es budapesti gyorsra... vagy műlyen, szeretnék két jegyet kérni, diákot. (2 D e V); Az esti 6-órás gyorsra szeretnék kérni másodosztályt, és nem tudom, gyereknek félárút lehet venni?

(2 E üzlet vezető V); Kezicsókolom, Budapestre kérek egy másodosztályú diákot... személyre, vagyis az gyors? ...akkor gyorsra. (1 D t V)

Érdekes jelenség figyelhető meg a fenti két példán: amint az adatközlők nyelve kiszabadult a „vasúti” terminológiából, a tagolt, tömör, célratörő mondat szerkesztés fellazul, a beszédtempó is felgyorsul.

Mindez azt példázza, hogyan próbál alkalmazkodni az utas a „vasúti nyelv”-hez, hogyan hatol be egy szakma nyelve az átlagember nyelvhasználatába, időnként olyan mulatságos hibrideket hozva létre, mint „nemdohányzó helyjegy”, „gyors diák”, „másodosztályú diák”. Előfordult, hogy egy szakkifejezés értelme elmosódott az adatközlő tudatában, és hogy biztosan megértésék, pontosította:

– *Pestig kérek egy retúr oda-vissza. (1 H ny F)*

Mikor tanuljuk meg a „vasúti szakkifejezéseket”? Utazásaink alkalmával? Úgy tűnik, az utazók nem a pénztárbalok előtt válogatják össze a megfelelő szavakat, hanem a sorban állva, vagy még előbb. Egy törekeny mimikát követnek, amelyről váratlan szituációba kerülve (pl. a pénztáros visszakérdez) megfélekedzenek, és minden kötöttség nélkül kezdenek tovább beszélni. A gyakori utazás csak megerősíti ezt.

3. A legszembetűnőbb különbség a feltételezett teljes kéréshez képest a jelzős szintagmák jelzői részének főnevesülése, azaz: a „jegy” főnév elmarad.

Kiskunfélegyházáig kérek gyorsra egy félárút. (félárú jegyet) (2 C t V); 100 km-es teljes árút kérek. (1 F hegesztő V); Vásárhelyig egy egészet legyen szíves. (1 F telepvezető V); Orosházára kérek két felet. (2 E konténeres füstölő V); Ceglédig kérek két 50%-ost. (1 D f V); Kecskemétre kérek személyvonatra 33%-osat másodosztályra. (1 D villamostervező V); Egyet Pestre kérek. (1 D e V); Békéscsabára kérnék kettőt... egészet. (2 F varrónő V); Egy félárú gyorsot, Pesten át kérek Fehérvárra. (2 D f V); ...Ajkáig egy gyorsot, Pestig személyt. (1 F zenetanár V); Egy gyors diák retúr Kecskemétre. (1 D f F); Kétegyházáig kérnék szépen egy diákot. (1 D e V); Az esti 6-órás gyorsra szeretnék kérni másodosztályt. (2 E üzletvezető V)

A jelzős szintagmát a 100-ból 12 adatközlő tartotta meg (8 nő–4 férfi; 10 egyetemista, 1 tanuló, 1 fizikai dolgozó; városiak).

4. A teljes kérésforma tömörítésére szolgálnak még 1) a „személyvonat → személy, gyorsvonat → gyors”-féle jelentéstapadások.

Jó napot kívánok, Kecskemétiig kérnék egy 50%-osat a 12-órás személyre. (2 D e V); Kecskemétiig a gyorsra egy félárút kérek. (2 D f V)

A gyors és a személy szó beszédhelyzettől és toldalékolástól függően jelentheti azt, hogy a „jegy” → tárgyragos forma: *Ajkáig egy gyorsot, Pestig személyt. (1 F zenetanár V)*, illetve „vonat” → határozóragos alak: *Kecskemétiig kérek szépen a gyorsra. (1 D diák V)*

Az expresszvonat esetében csak a 2. megoldás jellemző: *Expresszre kérek Kispesztig egy 50%-ost. (2 D e F)*; talán mert az expressz szónak több jelentése is van: vonat, postai szolgáltatás, gyors fényképelőhívás, hirdetési újság stb., így a tárgyragos forma (Kérek egy expresszt) még ebben a szituációban sem egyértelmű. 2) A vonat szó helyettesítése a vonat valamilyen jellegzetességével, pl. indulási időpont:

– *Az 1.50-esre kérek Kispesztig egy félárút. (2 D e V)*

Az összetett szó megtartására is volt példa:

– *Én Kecskemétiig a gyorsvonatra kérek egy egészet meg egy felet. (2 G ny V)*

3) A jelentéstapadással ellentétes irányú szóalkotási mód, a szóösszetétel is alkalmas tömörítésre, pl. ebben az esetben:

– *Egy 33%-os gyorsvonatjegyet, 200 km-est. (1 E pék V)*

4) A célállomást (95%-ban) belefoglalták a mondatba, vagy a távolsággal jelezték (4%), illetve előfordult egy egyéni megoldás is:

– 20%-os 13 Ft, nekem nincs bérletem, csókolom, viszlát! (1 H ny V)

Fenti példánkban a jegy ára helyettesíti a szükséges információt.

A helységneveket leggyakrabban *-ig*, illetve *-ra* határozóraggal látták el, vagy nem toldalékozták, pl.: *Félegyházára legyen szíves egy diákot... Félegyházára! (1 D e V); Nyíregyházáig a fél nyolcasra másodosztályú félárú, és 3 helyjegyet! (2 C t V); Csókolom, Kecskemét, gyors, félárú, másodosztály. (1 D ügyész V)*

Ha a mondatban a célállomás és a vonatra utalás egyaránt megvan, a helység neve leggyakrabban *-ig*, a vonat *-ra* ragot kap, pl.:

– *Kiskunfélegyházáig kérek gyorsra egy félárú. (2 C t V)*

Ha csak a helység neve szerepel a mondatban, inkább *-ra* raggal áll, pl.:

– *Csengelére kérek szépen egyet. (2 E eladónő V)*

A fenti példa az esetek 70%-ában fordul elő.

Dolgozatom végén ki kell még térnem a kérésformák szórendjére, amelyben szintén léteznek bizonyos sémák: az esetek 83%-ában a helységnév az első szó:

– *Félegyházáig egy 50%-ost. (1D e V)*

A helységnevet az esetek egy részében a kérés kifejezése követi:

– *Kecskeméti kérek egy 50%-ost a személyre. (2 E takarító V)*

Harmadik elemként szerepelhet a jegyre utalás:

– *Gyomaendrődre kérek egy 50%-ost... személyvonat, másodosztály. (1 D katona V)*

Ez a feltételezett teljes kérés szórendjét némileg átrendezi. A megnyilatkozások 10%-a tér csak el ettől a logikától, pl.:

– *Egyet Pestre kérek! (1 D e V)*

A hiányos szerkezetű mondatok mindegyike önálló logikát követ a szavak sorrendbe állításában:

Budapest, gyors, első osztály. (2 E ágazatvezető V); Egy gyors diák retúr Kecskemétre!

(1 D t F); Oda-vissza, Pestig félárú, másodosztály. (2 D f V)

Mi idézi elő ezeket a rövidített formákat? Valószínűleg a jegyvásárlásra szánt idő rövidsége, és az, hogy általában időnk szűkössége miatt kevesebbet beszélgetünk, ami itt is megmutatkozik, valamint a „...modernizáció, a magas szintű társadalom- és gazdaságszervezés, amely egyre inkább megköveteli az egyéntől a képzett, tudatos, a sokoldalú információkezelést és a magabiztos kommunikációs tevékenységet.” (TERESTYÉNI TAMÁS: „Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon” in: „Tanulmányok, beszámolók, jelentések”, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1987. szerk.: F. Nagy Pirocska 70.)

A rövidített formák, ahogy a példák is igazolják, természetesen nem hibások. Egy sajátos beszédhelyzet hívta őket életre, és alakította olyanná, hogy a célnak minél jobban megfeleljenek.

Abban csupán reménykedhetünk, hogy nem fog teljesen elszemélytelenedni a jegyvásárlás közben létrejövő párbeszéd, hiszen emberek közti kommunikációról van szó. Erre nézve rossz jel a hiányos szerkezetű mondatok viszonylag nagy száma. A néhány egyéni hozzáfűzéssel bővített kérést nyugdíjasoknál jegyeztem le, pl.:

Kapitányságig kérek egy 50%-ost, igen... haza. (2 G ny F); 20%-os 13 Ft, nekem nincs bérletem, csókolom, viszlát! (1 H ny F)

A beszéd helyessége, szépsége helyett mindenki praktikusságra, gyorsaságra törekszik, ami azzal fenyeget, hogy az újabb generációk nyelvhasználata az emberek közti kapcsolatban elsivárosodik. Talán túlzásnak tarthatja valaki, hogy a szabatos, szép megfogalmazást hiányolom jegyvásárlás közben, de gondoljunk arra: egy jegyautomata gépiesen szolgáltatja a menetjegyeket, míg a jegypénztár két oldalán emberek kerülnek kapcsolatba egymással. Ha a fő gond az idő rövidsége, csak támogatni tudom a felhívást: *Váltssák meg elővételben menetjegyeiket!*